

СУМАЛАК ТАОМИ: ЖАМОАВИЙ МУЛОҚОТ ВА МАРОСИМИЙЛИК РАМЗИ

Курбонова Манзила Боқиевна
Бухоро давлат университети Археология ва Бухоро тарихи кафедраси
доценти, тарих фанлари номзоди

Аннотация: Мақолада Бухоро воҳаси Навоий, Қизилтепа, Шофирон, Вобкент, Ромитан, Жондор, Когон, Қоракўл, Олот туманлари бир қатор қишлоқлари ўзбек ва тожик аҳолисининг анъанавий маросим таоми сумалакнинг пиширилиши, истеъмоли, таомга хос урф-одат, расм-русум, эътиқодий қарашлар, тушунча ва тасаввурлар, рамзий кўринишлар, этнолокал жиҳатлари этнологик нуқтаи-назардан таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: Наврўз шоҳ таоми, илик узилди, токоферол моддаси, имомлар оши, ўттизмалак, парда тутуши, пири пухта, қайроқ тош, эпитет, қирқ чилтан, ҳосилдорлик култи, аграр магия, этнолокал.

ПИЦА СУМАЛЯК: КОЛЛЕКТИВНОЕ ОБЩЕНИЕ И СИМВОЛ РИТУАЛА

Курбанова Манзила Бақиевна
доцент кафедрасы археологии и истории Бухары Бухарского
государственного университета, кандидат исторических наук

Аннотация: В данной статье научно проанализировано приготовление и употребление, обычаи, религиозные представления, понятия, символические аспекты, этнологические особенности относящийся к традиционному блюду сумалак узбекского и таджикского населения Бухарского оазиса: Наваи, Кизилтепе, Шафиркана, Вабкенте, Рамитана, Джандара, Кагана, Каракуля, Алата с этнологической точки зрения.

Ключевые слова: Основное блюдо Навруза, срывание костного мозга, вещество токоферол, плов имамов, овсянка, занавески, пири пухта, острый камень, эпитет, Сорок чилтан, культ плодородия, аграрная магия, этнолокальность.

SUMALAK : THE SYMBOL OF THE COMMUNICATION OF THE COMMUNITY AND CEREMONY

Kurbanova Manzila Bakievna,
Associate Professor of Bukhara state university the Department of
Archaeology and the history of Bukhara, PhD in history

Annotation: In the article, sumalak, that is, the traditional ritual food of the Uzbek and Tajik population in the number of villages of Bukhara, Navoi, Kiziltepa, Shafirkan, Vobkent, Romitan, Jondor, Kagan, Korakul, Alat districts of Bukhara oasis is analysed. Also, the article gives information on the cooking methods, food traditions, customs, ethical views, and imaginations, symbolic appearances, ethnolocal features associated with this meal.

Key words: the most important meal(king meal) of Navruz, ichak uzdi., tocopherol substance, imams' osh, thirty angels, curtain keeping, piri pukhta, kayrok stone, epithet, forty chiltan, cult of fertility, agrarian magic, ethnolocal.

Кириш. Анъанавий таом, миллий кийим-кечак, турар жой ва безаклар билан бир қаторда халқ унинг маданияти тўғрисида ўзига хосликларнигина эмас, балки ташқи жиҳатдан тасаввурларга эга бўлишнинг муҳим белгиси

ҳисобланади. Хусусан, таом тановули билан боғлиқ анъанани ўрганиш халқ яшаб турган жамият тузилишини чуқурроқ тушунишга ёрдам берса, турли белгиларни ўзида жамлаган тановул одатлари эса ижтимоий муносабатларни тасдиқлашда хизмат қилади.

Тадқиқот методологияси. Пазандалик ҳудудшунослик, маданиятшунослик ёки коммуникация соҳасига тегишли эмас, бироқ таом жамият тарихий тараққиётида ҳудудшунослик, этнография, антропология, маданиятлараро ва шахслараро одамзоднинг мулоқотида нафақат асосий ўринда туради, ҳатто инсониятнинг моддий маданияти муҳим бўлимига тааллуқлидир. Бу соҳанинг адабиёт, дин, ҳатто ахлоқдан ҳам муҳимлиги кам эмас. Шунга кўра тушликсиз суҳбат йўқ, деб бежиз айтилмайди [27].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ўзбек халқининг энг мўътабар, тансиқ ва шифобахш баҳорий таомларидан бири сумалак. Ўрта Осиё халқлари орасида сумалак маросим таоми сифатида пиширилганлиги К.Шониёзов[29:126], Н.П.Лобачева[20:16], Н.А.Кисляков[18:251], К.Л.Задыхина[14:394], Н.Г.Борозналар[3:120] томонидан алоҳида қайд этилган. Сумалак пишириш табиатни эъзозлаш ва ҳосилдорлик култи билан боғлиқ кўҳна эътиқодий қарашлар маҳсули бўлиб, деҳқончилик мавсумини бошлаб берадиган қадимий халқ байрами-наврўзнинг шоҳ таомидир[12:125].

Таҳлил ва натижалар. Наврўз келиши билан бутун борлиққа ўз таъсирини ўтказганини, табиат ва инсон ўртасида мутаносиблик мавжуд эканлигини отабоболаримиз қадимдан яхши билганлар. Аждодларимиз бу таомни сабзавот ва ҳўл мевалар пишиб етилмаган эрта кўкламда истеъмол этиш аҳамиятини чуқур тушунганлар. Шунинг учун ҳам бухороликларнинг Наврўз тантаналарида пишириладиган сумалак таоми алоҳида фарқланган.

Табобат нуқтаи-назаридан олганда киши ўзида жамланган витаминларни киш давомида сарфлаб боради. Бу сарфлашлар оқибатида ичак, ошқозон, тана ҳарорати, қон томирларида сусайиш, бўшангликка мойиллик пайдо бўлади. Киши ўзини лоҳас сезади. Кучсиз қуёш нурига ҳам дош беролмайди. Буни отабоболаримиз “илик узилди маҳал”, дейишади. “Илик узилиш” даврида киши дармонсизланади, тинкаси куриб ҳолсизланади, уйқуси келади [29]. Доно аждодларимиз инсон вужудида витаминлар танқислиги рўй бериш даврини ўрганиб, ҳисоб-китоб қилган. Бу айни Наврўз кунига тўғри келади ва шу кунни пиширилган сумалак ҳолсизланган танни яна “оёққа” турғазини, уни янги йилдаги ризқ-рўзига боғлашга хизмат қилади.

Сумалакнинг арпа ва буғдойдан тайёрланган турлари кимёвий таркиби бир-биридан кўп фарқ қилмайди. Буғдой ва арпада токоферол моддаси бўлиб, у фақат ёғда эрийди ва 170 даражада қиздирилганда кислородсиз муҳитда ҳам ўз табиийлигини сақлаб қолади. Олимларнинг фикрича, токоферол моддаси киши организмга шифобахшлиги жиҳатидан “ҳаёт илдизи” женьшеньга яқин турар экан. Сумалак токоферол моддасига бой бўлиб, қон босимини тушириш хусусиятига эга, шунингдек, юрак ва қон ишини яхшилайдди[20:35,36; 21:303].

Сумалак билан боғлиқ афсона ва ривоятлар Бухоро воҳаси халқлари орасида кенг тарқалган. Афсона ва ривоятлар-бу қадимий жамият дунёқарашининг ўзига хос намоёни бўлиб, дунё тўғрисидаги жамоавий тасаввурни ифодалайди. Шунингдек, афсоналарда ахлоқий қарашлар ҳам ўз аксини топади[23:111].

Таом ҳақидаги машҳур ривоятлардан бирида қадим замонларда бадавлат одамнинг уйида ёйиб қўйган буғдойи ёмғир сувида қолиб, кўкара бошлаган. Бу ҳолатдан саросимага тушган унинг доно хотини кўкарган майсалар илдизи мазасини татиб кўриб, ширинлигига ишонч ҳосил қилгач, уни росса қайнатиб, жуда ширин, тўйимли, одамга куч-қувват берувчи ғаройиб таом пиширган. Шундан сўнг одамлар бу таомни ҳар баҳор айёмида тайёрлашни одат қиладилар. Ушбу ривоят замирида халқ амалиёти ва тажрибаси илмий амалий билишнинг

асоси эканлиги ётади. Халқ тажрибада буғдойдан тўйимли таом пиширишни билгач, аста-секин бу мақбул иш миллий маросимга айланган.

Воҳа марказида яшовчи кекса онахонлар “сумалак имомлар оши, уни пиширганимизда имомлар руҳи шод бўлади”,-деб таомга эътиқод қилишади. Бухоро ўзбек, тожик ва эронийлари сумалакни поклик, ҳалоллик, тозаллик рамзи сифатидаги мўъжиза деб билишади. Хусусан, воҳа халқи орасида буғдой аллоҳ томонидан зикр этилган мўъжиза, демак ундан тайёрланадиган таом сумалак ҳам истисносиз мўъжизадир, сингари тасаввурлар кенг тарқалган[8].

Сумалак сўзининг келиб чиқишини воҳа тожиклари “Ўттиз малак”* - тожикчада “малоика”га боғлайдилар. “Си”-тожикча сўз бўлиб, ўттизни англатади. Шунга мувофиқ ўттиз малоика таом тайёр бўлгунча қозон атрофида парвона бўлиб, сумалакнинг мазали бўлишига ёрдам берар эмиш[31:11]. Таомни сумалакпаз эмас, малоикалар пиширади. Тонг маҳали, ҳамма чарчаб ухлаб қолганда, фаришта-малоикалар сумалакка туз соладилар. Уларнинг кўлидан туз еган сумалак ширин бўлади. Сумалак қутлуғ ош, уни еганлар савоб топади[16:10], деб ишонганлар. “Наврўз ҳақида манзума”да келтирилган куйидаги байтда ҳам малакларнинг сумалак таомини пиширишларига ишора қилинган:

Наврўз келса суманбар малак,

Икки кўллаб тутар сумалак[22:5]

бу ўз

навбатида малаклар ҳақида яратилган афсонанинг ўзига хос вариантдир.

Бундан ташқари сумалак атамасидаги “Су”- сўзи форсча бўлиб, “томон” маъносини англатади[25:63]. Демак, халқ орасида мазкур таом малак-малоикалар томонидан пиширилган, деб қабул қилиш одатга кирган. Воҳада малак-малоикалар эркак ва аёлга ажратилмаган, уларда нафс бўлмагани учун барча беғубор, пок, эзгу ишларга доимо бош-қош бўлиб, мадад берадилар, деган эътиқодий қарашлар мавжудлиги табиий ҳол. Чунончи, суннийликда малоика-фаришталарга эътиқод қилиш диний қоидалардан биридир[15:505].

Воҳа аҳолиси ушбу таомни пиширишда катта тажриба тўплаган. Бухорода нафақат аёллар, балки эркаклар ҳам сумалак пиширадилар. Таомни тайёрлаш жараёнида маълум таъқиқларга риоя қилинган. Сумалак қозони бошида бемалол юриб қозон, капгир, чўмич ва сумалак учун сарфланадиган маҳсулотларга кўл теккизиш мақомига эга бўлиш учун, аввало аёл ғусл қилган, яъни покиза бўлиши лозим. Покиза бу ерда кенгроқ маънода, яъни фақат гигиеник тоза эмас, балки маънан пок бўлган аёллар назарда тутилган. Таомга фақат кекса, тажрибали кайвони аёллар бош-қош бўлсалар, ёш хотин-қизлар яқиндан туриб ёрдамлашганлар. Гоҳо сумалак қозондан тошиб кетгудай бўлса, дарҳол унинг атрофидаги одамлар четлаштирилиб, қозон ости куймаслиги учун ташланган ёнғоқлар ёғоч (фақат ёғоч) капгирда қовланар, кимнингдир нопок назари тушди, деб гумонсирилар эди. Демак, сумалак шу қадар беғубор ва нозик таом эканки, у пишаётганда қозонга нопок юзлар ва кўзларнинг назари тушмаслиги жоиз[11].

Буғдой донини кўкартириш жараёнининг ҳам ўзига хос қоида ва удумлари бўлган. Кузда экилган (тож.тирамойи) оқ буғдой ўриб олиниб, тозаланган ва донлари уй шароитида экилган. Донларни экиш жараёнида воҳанинг маркази ва унга яқин бўлган ҳудудларда нопок кимсаларнинг кўзи ўстириляётган буғдойга тушмаслиги учун “парда тутиш” одатига қатъий риоя қилинган[7]. Майсага ҳар хил сувлар сепилмаган. Когон, Жондор, Шофиркон, Ромитан туманларида фақат ҳалол деб қаралган оқар ариқ ва сой сувлари ишлатилган. Буғдойнинг ниш уриши 2 хил: майда ва йирик шаклда бўлади. Йирик ниш игна бўйи бўлиб, фақат қоронғу жойда ўсиши керак, яшил рангда кирса таом таъми бузилган. Майсалар бўй берганидан сўнг аёллар таомни тайёрлашни бошлаганлар. Буғдой оппоқ ниш уриб кўкариши билан уни гўшт кунда - қийма тахта ёки ўғирда ошпичоқ ёки гўштчоқки билан янчиб, шираси олинган. Етти рақамининг илоҳийлигига

ишонч катта бўлгани учун ва воҳанинг деярли ҳамма ҳудудларда шира етти марта сиқиб олинган [13:28]. Сумалакни пиширишда ҳам етиликка амал қилинган. Ундириш учун ивитиб қўйилган буғдой етти кун тахта устига ёйиб қўйилган ва суви сиқиб олинган.

Майсанинг биринчи шира-шарбатига туз ва сув солинмай хамир қорилган ва зувалачалар ясаб тиндирилган, сўнгра юпқа кулчачалар қилиб қизиқ турган ёғга пиширилади. Хамирдан Шофиркон ва Когонда еттита куймон пиширилган. Навоий тумани Ҳазора қишлоғида куймон ширин бўлса, сумалак ҳам тотли бўлади, деб ҳисобланган. Воҳада юпқа, куймон, бўғирсоқ қатлама пишириб, ис чиқариш арвоҳлар руҳини ёд этиш, уларни шоду-хурсандчиликдан хабардор ва рози қилиш деб тушунилган. Ушбу одат Ўрта Осиёнинг бошқа вилоятларида ҳам бўлган [14:409-410; 29:50-51,55; 27:117-118,256].

Когон тумани қишлоқларида Фотимаи Захро руҳи покига дуои-фотиҳа қилиб ишни бошлаганлар. Сумалакни пишириш учун махсус ер ўчоқ қазилган. Биринчи марта қозонга капгир уриш жараёни фақат кекса, обрўли аёлнинг “пири пухта” ёр бўлсинлар, мадакдор бўлсинлар, бизлар шод бўлайлик”, - деган сўзлари билан бошланган. “Пири пухта воҳа пазандаларининг пири-устози, таом пиширишда доим унга мурожаат қилинган, ундан мадад сўралган. Халқ орасида у “ғойиб бўлган пир, ундан мадад сўраймиз, бизга ёрдам беради”, сингари эътиқодий тасаввурлар тарқалган [9].

Шофиркон тумани қишлоқларида яшовчи тожиклар бу таомни “оши расул” деб атаганлар, бу ерда сумалак пишиб бўлгунга қадар қозоннинг ҳар иккала қулоғига бир тутам ундирилган майса қўйилган. Сумалак пиширишга ёрдамга келган хотин қизлар “хирмонингизга барака” ёки “тоза, янги таом муборак”, деб қозон қулоғига қўйилган майсани уч марта тавоф қилганлар. Аёллар қозондаги сумалакни қовлаганда “Бисмиллаҳир-Роҳманир-Роҳийм, илоё худойим ҳар йили сумалакка етказсин”, деган ният билан капгирни қўлга олиб, “қанд боғла, асал боғла, қайна сумалак қайна, туя кўз бўлиб қайна”, - деган сўзлар овоз чиқариб айтилган [4]. Ғиждувон ва Шофиркон тумани тожиклари сумалакка атаб қуйидаги қўшиқни айтганлар:

Бўйи баҳор аст сумалак,
Оши расул аст сумалак.
Духтар хурад ба шўй рават
Кампир хурад куч гирад.
Таржимаси:
Баҳорим ҳиди сумалак,
Расулим оши сумалак.
Қизлар еса ёрга етсин,
Кампир еса кучга кирсин.

Жондор тумани тожикларида эса ушбу қўшиқнинг қуйидаги варианты учрайди:

Бўйи баҳор аст сумалак,
Қанду-асал аст сумалак.
Сумалак жон сумалак,
Як сола меҳмон сумалак.
Таржимаси:
Баҳорим ҳиди сумалак,
Қанду асалим сумалак.
Сумалагим жон сумалак,
Бир йиллик меҳмон сумалак.

Жондор тумани Мадамбой қишлоғида қозонни қовлаш жараёнининг маълум бир муддатида “суялук, суялук”, яъни “қорадан чик” деган сўзлар ишлатилган. Сумалак қорадан чиққач эса “қуялук, қуялук”- “қуйилгин” деб

овоз чиқариб қозон қовланади. Бу сўзни сумалак қуюқлашуви, яъни шира – қиём тортиши учун тинмай айтилган[6]. Таом билан “сўзлашув жараёни” удумининг яратилиши асосида қуйидаги мақсад мужассам: жамоанинг бутун диққат-эътибори таомнинг сифатли ва мазали, ҳалол, покиза тайёрланишига қаратилганлиги, тотли сумалақдан ҳамманинг баҳраманд бўлиши, таомни ният қилиб пишираётган алоҳида оила ёки катта жамоанинг муродига етиши кўзланганлигидир.

Сумалак қозонининг таги қуймасин учун майда қайроқ тош баъзи жойларда эса ёнғоқ солинган. Қозон қовлаганда қайроқ тошлар бир бирига урилиб шақар-шуқур овоз чиқарганини аҳоли “тошларнинг аллоҳга зикри”, - деб қабул қилган [5]. Водий ўзбекларида эса бу тошлар хосиятли деб асралган [2:216].

Аввал бошида туя кўз, кейин қўй кўз, охирида балиқ кўзига ўхшаб қозонда қайнаб пишган таомни муродига етди, деб қозон қопқоғи ёпилиши маҳалида уста сумалақпаз жамоани чорлаб қуйидаги дуони айтади: “Ният қилганлар келинлар шайтон йўлини ёпамиз, эргалаб азонда раҳмон йўлини очамиз, еганини тўйдир, хизмат қилганлар муродига етсин, келаси йил ҳаммани сумалакка етказсин”.

Таомнинг ер ўчоққа тайёрланиши ҳам бежиз эмас. Воҳада ер ўчоққа пиширилиб, тупроқ билан кўмилган сумалак ердан куч олади, фойдаси катта, бу тажрибада синалган деб сумалақпаз пазандалар айтишади. Шунга мувофиқ қозон қопқоғи ёпилгач ва албатта тупроқ билан кўмилган.

Таом пишгандан сўнг уни сузишда ҳам ўзига хос одатларга риоя қилинган. Сумалақни фақат қайвони хотин сузган, у “Бисмиллаҳир- Роҳманир-Роҳийм” деб қозон қопқоғини очиб:

Ғойибдан барака,
Беҳиштдан маза.
Менинг кўлим эмас,
Биби Фотимаи- Заҳронинг кўли.

Аллоҳ баракасини берсин, кўп еб тўйсин, деган умидлар билан бу сўзлар айтилган. Воҳада Наврўз айёмида пиширилган таомлар хўжайини Биби Фотимаи-Заҳро деб қабул қилингани учун уни ёд этиб сумалақ сузилган. Фотима – Муҳаммад (с.а.в) пайғамбарнинг қизи, Заҳро унинг эпитетидир[29:139]. Воҳа хотин-қизлари турли хил таомларни тайёрлаш жараёнида Фотима-Заҳро руҳидан рамзий маънода мадад сўраш одатига амал қилишган[32:98]. Бу хилдаги одат Ўрта Осиёнинг бошқа минтақасида ҳам учрайди[26:9].

Амударё соҳилларида яшовчи ўзбекларда сумалақ дамлаб қўйилганидан кейин кекса аёллар қозон бошида ухлашган. Мана шунда аёллар ҳомийси биби Фотима келиб таомга беш бармоғини изини қўйиб кетади, деб ишонганлар, шунинг учун ҳам қозонни кўриқлаб чиқиб, нопок хотин- қизларни, эркакларни қозонга яқин йўлатмаганлар[14:394]. Олима О.А.Сухареванинг фикрича, ислом дини билан боғлиқ Ўрта Осиё халқлари мифологияси тизимида кенг тарқалган Ҳасан ва Ҳусайннинг онаси, Муҳаммаднинг қизи Фотима образи оммабоплашган[28:30]. Воҳада ҳатто Фотимаи Заҳрони хотирлаш мақсадида алоҳида маросим ҳам ўтказилади [19:33].

Беҳиштдан, яъни жаннатдан ҳамма аъло нарсалар чиққан, сумалақ ҳам аъло, бекаму-кўст, сифатли нарсалар қаторида турсин, деган мақсад кўзланган[33:11]. Бухоро воҳасининг кўпгина ҳудудларида сумалақ пишаётганда эркаклар умуман қозонга яқинлаштирилмаган. Баъзи ҳудудларда эса (Когон тумани кишлоқларида) сумалақ қорадан чиққанидан кейин эркаклар ўтин қўйиш ишларида ёрдамлашганлар. Асосан бу таомни кекса аёллар тайёрлашган. Масалан, Тожикистоннинг Янги Бозор туманида “суманак” маросимида ҳам кекса аёллар бош бўлишган. Болалар қозон атрофида айланиб:

“Суманак дар чўшай мо кафча занем,

Одамо дар хованд мо тафта занем.” [30:159]

Яъни:

“Сумалак қайнайверсин биз кафчани** урайлик,
Одамлар ухлайверсин биз тафтани олайлик”,
деб қўшиқ айтишган.

Қорақўл тумани Жигачи қишлоғи аҳли сумалакнинг катта пири деб “қирқ чилтан”ларни тилга олишади. Шунинг учун ҳам сумалак қозони бошига келиб “қирқ чилтанлар ёр бўлсинлар”, деган сўзларни такрорлаш удумига риоя қилишади қилишади. Сумалак пишириш жараёнида кун ботиш олдидан олов ёқиб, тонг отиб қуёш чиққунча узлуксиз ўтин қалаб турилади. Қирқ чилтанлар эса айни шу жараёнда навбат билан оёқларини ўчоқ олови ўчиб қолмаслиги учун тутиб турармишлар. Таом тайёр бўлгач, қирқ чилтанлар ўчоқдан бус-бутун чиқармиш, сингари ривоят кенг тарқалган [10]. Чилтан-диний тасаввурга кўра-гўё ғайри табиий кучга эга бўлган, кўзга кўринмайдиган, бир-биридан ажралмайдиган афсонавий қирқ рух [24:98]. Пайғамбарнинг “Сизлар кимсизлар?” сўроғига чилтанлар “қирқларингиз, дилу-жони бир кишилармиз”, деб жавоб қилганлар. Бу қирқ биродар мўмин бандалар хизматида доимо тайёр туриши уларнинг ҳаракатидан маълум. Пайғамбар шу қирқ биродар билан рақсу-самоъ қилганлиги тўғрисида ҳам нақллар битилган [1:250].

Поклик ва гўзаллик рамзи сифатида тан олинган биби Фотимаи-Захро ва имомлар рухлари, “пири пухта”, “ўттиз малак”, “қирқ чилтан”лар мададига ишонч воҳа аёллари эътиқоди марказида бўлган.

Воҳа аҳолисининг сумалак таоми билан боғлиқ рамзий қараш, эътиқод ва тасаввурлари кундалик турмушдаги этнофеномениал жиҳатини ташкил этади. Этнограф Г.П.Снесарев [27:211-214] ва фольклоршунос олим М.Жўраев [12:125] сумалак пишириш анъанасининг тарихий асосларини ўсимликларнинг кузда рамзий маънода “ўлиши”, “уйқуга кетиши” ва кўкламда “яна қайта тирилиши” ҳақидаги мифологик эътиқодларга ишониш одатларига боғлайдилар. Н.П.Лобачева эса наврўзнинг маросимий таомлари (нафақат сумалак, умуман барчаси) Ўрта Осиё халқлари ва форсларда ҳосилдорлик култи, аграр магияга тегишли, деб айтади [19:18]. Моддий маданиятнинг муҳим таркибий қисми таом одамзоднинг нафақат витал*** эҳтиёжини қондирган, балки унинг дунёқарашини ҳам ўзида мужассам этган. Бу фикр сумалак таомига ҳам тегишли.

Бугунги кунда Бухорода наврўз тантаналарида ва мучал маросимларида катта қозонларда сумалак пишириб, қавм-қариндош, кўни-қўшни ва маҳалла аҳлига зиёфат бериш, уни эҳсон сифатида тарқатишнинг анъанавий шакллари давом этмоқда [34:37].

Таомнинг мавсумийлиги, яъни аниқ муддат январдан апрель ойигача даврда пиширилиши одатга айланган. Бу воҳанинг об-ҳавоси билан боғлиқ. Ҳаво иссиши ва қурт-қумурсқа, ҳашаротларнинг уйғониши билан ундириладиган бугдой майсасига зарар етказиш ҳисобга олинади ва бу халқ тажрибасида синалган.

Таомнинг тансиқлиги, яъни исталган вақтда тановвул қилиш имконияти йўқлиги ҳам уни алоҳида диққат, эътибор билан тайёрлаш ва тановвул жараёнида исроф қилмаслик, жамоа сарфлаган меҳнатининг қадрига етиш сингари халқимизга хос сифатларни тарбиялайди.

Сумалак худо йўлига эҳсон деб, ният қилиб пиширилсагина худойи таом сифатида халққа тарқатилади. Махсус тажрибали сумалакпаз таомни пишириш учун чақирилади. 20 кг ундирилган бугдойга 1 литр ёғ, 1 кг бугдой ширасига 3 кг.гача ун солинади, демак, 20 кг бугдой ширасига 60 кг ун сарфланади, 300 литргача сув солинади. Таомнинг тайёр ҳолга келишини тезлаштирадиган жараён бу майсанинг маромида етилишига боғлиқ 8-9 кун ичида ундирилган бугдой майсаси етилиши тажрибада синалган. 20 кг ун билан тайёрланган

сумалак таомига бир миллион сўмгача харажат қилинади. Ушбу масалликлардан жами 150 литрга яқин сумалак таоми тайёр бўлади. Таом косаларга сузилганда, тахминан 75-80 косо ҳажмида бўлади. Ушбу масалликлар катта қозонда, яъни, 200 литрли қозонда яйраб-ўйнаб пишади.

Ҳозирги кунда хонадонларда ҳам сумалакни маромига етказиб пишириш одатга айланмоқда. Гарчанд оилаларда сумалакпаз чақирилсада, оила аъзолари ҳам жараёнда тўлиқ иштирок этадилар. Хонадонда, яъни уй шароитида 6 кг буғдой ундириш учун -30 минг сўм (1 кг буғдой 5 минг сўм), 18 кг ун – 72 минг сўм, 0,5 кг.ёғ-10 минг сўм, 50 литр сув-30 минг сўм сарфланади, майсани қиймалагичдан ўтказиш учун 15 минг сўм, жами 157 минг сўм оила бюджетидан харажат қилинади. Тайёрланган сумалак масаллиғи 3 та 12 литрли ҳажмдаги челақ миқдорида бўлади. Таом етти соат пиширилгач, тўққиз соат дам берилади. Мазкур жараён воҳа пазандалари орасида “таомнинг муродига етиши” деб қабул қилинган.

Сумалак таоми Наврўз тантаналари пайти жамоаларда, хусусан, маҳалла, таълим муассасалари, меҳнат ташкилотларида ҳамжихатликда биргалашиб тайёрланиши унинг маросимийлик хусусиятини намоён этади. Бундан ташқари жамоанинг ўзаро мулоқоти халқ орасида ўзаро иззат-ҳурмат, бир-бирини кадрлаш ҳиссини кучайтиради.

Ушбу маросимий таом семантикасини этнологик нуқтаи-назардан таҳлил қилиш жараёнида қуйидаги хулосаларга келинди:

-воҳа аҳолиси эътиқодида ғайри-табиий кучларга ишончнинг кенг тарқалганлиги.

-мифологик тасаввур ва тушунчаларга ишончнинг бардавонлиги;

-воҳа ошхонаси сумалакпазлигида таом тотлигини асосий ўринга қўйиш.

-таом танаввулида дастурхон этикетига риоя қилиш;

-таомни тайёрлаш жараёнида воҳага хос рамзларнинг мавжуд эканлиги.

Хулоса. Сумалак фақат наврўзнинг шоҳ таомигина эмас, балки меҳр-оқибат, дўстлик, қут-барака таомидир. Бир пиёла сумалак тановвули жараёнида меҳр-мурувват, дўстлик ва биродарлик ҳисси кучаяди, жамоа аҳлининг бир-бирини ҳурмат қилиш ва қадрига етиш каби инсоний фазилатлари ортади. Сумалакпазлик жараёнида шаклланган халқона урф-одатлар: таомни эзгу-ниятлар асосида (бу ўринда ҳар бир оиланинг, жамоанинг нияти назарда тутилмоқда) жамоа бўлиб пишириш, одатга айланган таъқиқларга риоя қилиниши, ҳар бир хонадон “наврўз дастурхони”да, албатта, сумалак таомининг тортилиши, таомни кўпчилик тановул қилиши воҳа аҳолиси кундалик турмушида, дунёқарашда, умуман жамоавий ҳаётида шаклланган этнолокал хусусиятлар бўлиб, бухороликларнинг ўзига хос этник маданиятининг ҳосиласидир. Воҳада сумалак маросимий таоми билан боғлиқ анъаналарнинг бардавонлиги халқимизнинг нафақат Она юртига, балки, миллати, анъаналари ва урф-одатларига садоқат рамзидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аҳмад Яссавий. “Ҳикматлар”. Т., 1991. – Б.250.
2. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. Т: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. – Б.216.
3. Борозна Н.Г. Материальная культура узбеков Бабатага и долины Кафирнигана. В книге: Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1966. – С.120.
4. Дала ёзувлари. Шофиркон тумани. 1990 йил, август, сентябрь.
5. Дала ёзувлари. Бухоро, Когон, Ромитан, Пешку туманлари. 1991 йил. Январь, февраль, март.
6. Дала ёзувлари. Жондор тумани, Маданбой қишлоғи. 1991 йил, февраль-март.
7. Дала ёзувлари. Жондор тумани. 1991, июнь.
8. Дала ёзувлари. Бухоро, Жондор, Когон, Ромитан туманлари. 1992-1993 йиллар февраль, март.
9. Дала ёзувлари, Бухоро шаҳар. 1992 йил март, апрель.

10. Дала ёзувлари. Қоракўл тумани, Жигачи кишлоғи. 1992 йил, май.
11. Дала ёзувлари. Бухоро, Когон тумани. 1993 йил, сентябрь, октябрь.
12. Жўраев М. Наврўз байрами. Т: Фан, 2009. – Б.125.
13. Жўраев Н., Холмухаммедов К. Етти иқлимдаги етилар. – Тошкент, 1989. – Б.28
14. Задыхина К.Л. Узбеки дельты Аму-Дарьи. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т.1. – М.,1952. – С.409-410.
15. Задыхина К.Л. Узбеки дельты Аму-дарьи. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т.1. – М.,1952. – С.394.
16. Исл. Энциклопедия. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Т., 2017. –Б.505.
17. Йўлдошев О.М. Наврўз нақли. – Т: Ўзбекистон, 1992. – Б.10
18. Кисляков Н.А. Таджики Каратегина и Дарваза. Душанбе, 1976. – С.251.
19. Курбанова М.Б. Биби Фотима в народных верованиях населения Бухары // Россия-Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития: сб.материалов международной научной конференции / Под общ.ред. В.Я.Рушанина: сост.Б.С.Сафаралиев.-Челябинск: ЧГИК. 2019.-С.3; Курбанова М.Б. Традиция понимания Фатимы и Захро шиитской общиной Бухары // Этнос и конфессия. Материалы Восемнадцатых Международных Санкт-Петербургских этнографических чтений. Санкт-Петербург. Изд. ИПЦСПГУТД, 2019. – С.102-104.
20. Лобачева Н.П. Истории календарных обрядов у земледельцев Средней Азии. В книге: Древние обряды верования и культы народов Средней Азии. М. 1986. – С.16.
21. Махмудов А.Сумалакнинг кимёвий таркиби ва тайёрлаш услуги// Илмий ва адабий-бадий жарид. Бухоро “НавкIRON Бухоро” гуманитар тадқиқотлар маркази. – 1992. – №4. – Б.35-36; Махмудов А., Мурдахоева М.И. Технология производства национального сладкого блюда «Сумалак» на основе пророщенного зерна ячменя. Республиканская научно-техническая конференция. – Киев, 1991. – С.303
22. Ҳасаний М. Наврўз ҳақида манзума // Наврўз ва табиат сирлари. – Т: Мехнат, 1991. – Б.5.
23. Миндон ва миндонликлар. -Т: “Yangi nashr” 2015. – Б.111.
24. Мирзаев Н. Ўзбек халқи этнографизмларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1991. – Б.98.
25. Персидско-русский словарь. Под ред. Ю.А.Рубинчика. В 2-х тт, 3-е изд. – М: Русский язык, 1985. Т.П. – С.63.
26. Пещерева Е.М. Молочное хозяйство горных таджиков и некоторые связанные с ним обычаи. – Т, 1927. – С.9.
27. Похлебкин В.В. Кухня века. – М., 2000. – С.9-10.
- 28.Снесаров Г.П Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.,1969. – С.117-118, 256.
- 29.Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. Т: АНУзССР, 1960. – С.30.
- 30.Файзуллаева М.Ҳ. Ўзбек миллий таомлари ва тановул маданияти.(Сурхон воҳаси материаллари асосида). – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. – Б.202.
- 31.Шаниязов К. Узбеки – карлуки. – Ташкент., 1965. – С.139.
- 32.Шермухаммедов Б. Назми халқи бачагонаи тоҷик. – Душанбе, 1973. Саҳ.159.
- 33.Курбанова М.. Беҳишт таоми // Саодат. – 1993. – № 2-3. – Б.11.
- 34.Курбанова М.Б. Бухоро воҳаси ўзбек та тоҷикларининг анъанавий таомлари (XIX аср охири-XX аср боши):тарих фанлари номзод.дисс... Т.1994. – Б.98.
35. Курбанова М.. Беҳишт таоми // Саодат. – 1993. – № 2-3. – Б.11.
- 36.Курбанова М.Б. Бухоро воҳасидаги анъанавий мучал тўйининг ўзига хос жиҳатлари // Кўхна ва боқий Бухоро тарихи ҳамда маданий мероси-комил инсон тарбиясида муҳим манба. Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Бухоро, 2012. – Б.37.

*Малак (араб-фаришта; кўплиги малоика).-Нурдан яратилган мавжудот. Исл. Энциклопедия. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т., 2017. – Б.286.

***“Кафча”- капгир деганидир.

***Витализм- биол.витализм - бу ҳаётнинг жараёнлар моддий сабабларга эмас, балки илоҳий кучларга боғлиқ, деб даъво қилувчи идеалистик оқим. (русча-ўзбекча луғат. Икки томли, I том, Ўзбек Совет Энциклопедияси бош редакцияси.